ŽARKO MULJAČIĆ

# PUTOVANJA ALBERTA FORTISA U ISTRU

Kad se govori o vezama Alberta Fortisa (1741—1803) i našeg naroda, obično se misli na njegova brojna putovanja u Dalmaciju (u koju su tada administrativno spadali i svi otoci sjeverno od Paga). Tek odnedavna je poznato da je čuveni talijanski prirodoslovac i folklorist posjetio i neke druge naše krajeve, na pr. Hrvatsko primorje s Rijekom[1] i dio zapadne Slovenije s Ljubljanom.[2] O njegovim putovanjima u Istru zna se dosad na žalost veoma malo, iako je u toj pokrajini (da budemo precizni, o onom većem njezinu dijelu koji je tada bio pod mletačkom vlašću) on boravio nekoliko puta, možda i s razloga što je većina tih putovanja bila tranzitnog karaktera.[3]

Jedno od tih putovanja ipak odudara od ostalih. Prvu vijest o njemu našli smo u tzv. Londonskom rukopisu, tj. u izvještaju koji je Fortis izdiktirao za potrebe Johna Strangea (1732—1799), britanskog građanina nastanjenog u Mlecima, gdje je od 1773. do 1778. bio na dužnosti otpravnika poslova *(British Resident)*. U tom dokumentu izvijestio je Fortis tog svog mecenu — koji je ujedno bio opunomoćenik najvažnijeg Fortisova mecene škotskog lorda Johna Stuarta Butea (1713—1792) — o rezultatima svojih istraživanja u Istri, Italiji i Dalmaciji u ljeto 1771. godine.[4] Na jednom mjestu tog izvještaja

[1] Usp. Ž. Muljačić, Nepoznati podaci o našim ljudima i krajevima u »Apendiksu« Fortisova djela Travels into Dalmatia, London 1778, Radovi Centra JAZU u Zadru XXII—XXIII, Zadar 1976, str. 97—110.

[2] Ž. Muljačić, Putovanje Alberta Fortisa u Ljubljanu, Linguistica XV. In memoriam Stanko Škerlj oblata, Ljubljana 1975, str. 101—108. Naknadno sam ustanovio, da je to putovanje obavljeno u ožujku 1777. g.

[3] V. niže.

[4] Usp. British Library, Add. Ms. 19. 313. Letters and treatises of various writers, chiefly upon subjects of natural history, philosophy, and geography. Collected by Dr. John Strange, British Resident in Venice. Vol. V. Copy of Letters of the Abate Alberto Fortis to J. Strange, describing his journey to Naples and through Dalmatia, in company with Hon. Frederick Hervey, Bishop of Derry, 13 June—13 Nov. 1771. Pisama ima osam, sva su napisana naknadno, tj. događaji opisani u njima desili su se prije datuma samog pisma. V. M. Jovanović, koji je prvi na njih svratio pažnju (Deux traductions inédites d'Albert

Fortis spominje, ne datirajući ga precizno, jedan svoj boravak »pred više godina« u selu Valturi kod Pule.[5] Radi se, kako smo uspjeli utvrditi, o jednom »samostalnom« putovanju, obavljenom u prvoj polovici 1765. godine na crti Venecija—Pula i natrag. Za vrijeme tog putovanja Fortis je u Puli i u njezinoj okolici imao prilike upoznati ne samo prirodoslovne nego i arheološke znamenitosti, te, za tadašnje pojmove daleke i zagonetne pokrajine.

To je putovanje ujedno i najstarije poznato Fortisovo putovanje u naše krajeve.[6] Ne spominje ga nijedan Fortisov biograf. Uspjeli smo ponešto o njemu saznati proučavajući sistematski rukopisna i tiskana vrela u vezi s Fortisom u brojnim stranim arhivima i bibliotekama. Najviše podataka o njemu donosi jedan Fortisov članak koji nije zabilježen ni u jednoj bibliografiji njegovih radova.[7]

Fortis u doba tog putovanja nije još bio navršio 24. godinu života.[8] Gotovo je sasvim sigurno da je to putovanje bilo prvo njegovo putovanje u naše krajeve. Kako je bio siromašna imovnog stanja i k tome redovnik, mladi augustinac nije mogao putovati kada i kamo je želio[9] nego onda kad je u tu svrhu mogao upotrijebiti novčana sredstva za put u krajeve koji su bili interesantni njegovim bogatim prijateljima i »mecenama«. Iako se on marljivo bavio geologijom i drugim prirodnim znanostima još od rane mladosti, najprije kao pratilac uglednih talijanskih i stranih istraživača, s kojima se verao po brežuljcima svoga zavičaja (oko Padove) i po brdima u blizini Vicenze

Fortis. ASPh. 30, 1909, str. 586—596) propustio je to reći, pa su stoga mnogi kasniji istraživači, koji ta pisma nisu imali u rukama, smatrali da je Fortis te godine još 13. studenoga bio u Dalmaciji. Zbrku još povećava originalni naslov (koji se razlikuje od kataloškoga) : P. Fortis's Journal of his Journey to Naples and through Dalmatia with the lord Bishop of Derry in a series of letters adressed to John Strange Esq. Padua 1772. Taj datum kazuje samo da su sva ta pisma prepisana u čisto, ali ne Fortisovom rukom, u Padovi tek 1772. godine.

[5] Na početku folija 5 retro Fortis spominje kako je 1771. god. skupa s mladim Jamesom Herveyem pronašao u vrtu nekog gosp. Torrea »presso alla ragguardevole Torre di Valle« (dakle, u mjestu Bale, na cesti Pula—Rovinj, desetak km udaljenom od mora), nekoliko stijena s fosilima. Dodaje odmah: »Mi risovviene d'aver, anni sono, raccolto delle petrificazioni simili presso il villaggio d'Altura, che guarda il Quarnaro«.

[6] Koliko nam je dosad poznato, tih je boravaka bilo ukupno dvanaest, a trajali su, svi zajedno, najmanje trideset mjeseci.

[7] Ne spominje ga G. Vedova, Biografia degli scrittori padovani, I, Padova 1832, str. 408—422, a ni kasniji biografi koji se na nj oslanjaju.

[8] Rođen je 10. studenoga 1741. u siromašnoj plemićkoj obitelji, a ne — kako se dosad tvrdilo — od oca brijača. Dokument o krštenju objavio je nedavno Tullio Motterle, Dal conte Azzolino ad Alberto Fortis: cinque secoli di storia al monastero di San Pietro al Costo. Precisazioni biografiche sulla giovinezza del Fortis dal 1741 al 1778, »Valle del Chiampo-Antologia 1974«, Arzignano 1974, str. 248.

[9] U pismu svom prijatelju učenom redovniku Guidu Viou (?—1782), koji se i sam u mlađim danima bavio geologijom na Krfu, Kefaloniji i okolnim otocima, žali se Fortis (Vicenza, 3. prosinca 1764): »Oh, s'io potessi... viaggiare a mio senno, ed aplicarmi a questi geniali studi, sarei felice!« Usp. Bibl. del Civico Museo Correr, ms. Correr 1434, pismo 2.

i Verone, a zatim i sam,[10] tek je 1764. objavio prvi svoj stručni rad; legitimiravši se tako kao »perspektivan« mladi istraživač mogao je aspirirati na dodjelu namjenskih sredstava.[11] A za taj za ono vrijeme dugi put trebalo je imati dosta sredstava.

U nastavku nećemo donositi podatke o Fortisovu prvom boravku u Istri po redu, po kojem smo ih u vrelima nalazili idući od datuma događaja opisanih u *Londonskom dokumentu* (1771.) kronološki na niže, nego ćemo najprije objaviti ono što smo zadnje našli, tj. što sam Fortis kaže o tom boravku u Istri u članku *Pensieri Geologici, ed osservazioni del chiarissimo Padre Alberto Fortis Agostiniano in occasione d'un suo viaggio sopra il monte Summano situato nel Territorio Vicentino,* koji je tiskan u drugom godištu venecijanske revije *Giornale d' Italia spettante alla Scienza Naturale, e principalmente all'agricoltura, alle arti, ed al commercio. In Venezia. Appresso Benedetto Milocco in Merceria,* i to konkretno u broju 3. od 20. srpnja 1765.[12] Kako se iz naslova vidi, tema nije istarska, ali se rezultati jednog nedavnog boravka na Kvarneru koji se zbio »pred nepuna dva mjeseca« uspoređuju s onima postignutima na kasnijem istraživanju brda Summano u blizini Vicenze. Sam članak nije datiran. S obzirom da je urednik tog sedmičnjaka bio polihistor Francesco Griselini (1717—1787), koji se i sam zanimao, uz ostalo, i za prirodne znanosti,[13] vrlo je vjerojatno da Fortisov prilog nije odviše dugo čekao u urednikovoj ladici tim prije što se taj časopis, i pored državne

[10] Spomenut ćemo samo neke: Giovanni Arduino (1714—1795), geolog iz Verone, najprije direktor rudnika u okolici Vicenze, pa profesor mineralogije u Padovi i najzad glavni nadzornik (sovraintendente) za poljoprivredu Mletačke Republike; Antonio Vallisnieri iunior (1708—1777), prof. prirodnih znanosti u Padovi i ujedno Fortisov kum na krštenju i krizmi, jedan od najuglednijih kućnih prijatelja obitelji; dr Antonio Turra (1730—1796), liječnik i botaničar iz Verone; u travnju 1766. dolazi u sjevernu Italiju mladi L.-Alexandre duc de La Rochefoucauld et Griyon (1743—1792) u pratnji učenjaka Nicolasa Desmaresta (1725—1805); u 1769. Fortis prati po brdima Johna Symondsa, profesora povijesti u Cambridgeu, itd.

[11] Ako se izuzme djelo pjesničkog karaktera Il castel di Montegalda, Padova 1762, Nozze Donado-Badoer, prvo djelo sa znanstvenim pretenzijama koje nosi Fortisov potpis je Descrizione fisca de'Colli di Montegalda, luogo del territorio vicentino, addirizzata dal dottissimo P. Alberto Fortis Agostiniano al Chiarissimo Sig. Giovanni Arduini Pubblico Ingegnere nella Città di Vicenza, Giornale d'Italia..., I, nr. XI, 15. IX. 1764, str. 83—86. Možda je iz Fortisova pera i nepotpisani rad Breve Elogio al celebre Naturalista Vitaliano Donati Padovano, ib., I, 2, 14. VII. 1764, str. 15—16. G. Vedova, cit. dj., str. 415 (s nekoliko tiskarskih pogrešaka), spominje da je ta bibliografska jedinica, izašla u Giornale Grisellini (sic) za 1765. Treba napomenuti da naknadno uvezana godišta te revije nose na hrptu stvarno godinu u kojoj je izašlo posljednjih 26 brojeva (prvi broj izlazio je uvijek početkom srpnja prethodne godine!).

[12] Str. 17—20.

[13] Griselini je nakon devet godina otputovao preko Slovenije i Austrije za Temišvar, te je uredništvo lista preuzeo, od sv. XI (1774—1775) dalje, već spomenuti G. Arduino. Usp. G. Torcellan, Riformatori veneti, u: F. Venturi (ed.), Illuministi italiani, tomo VII, »La letteratura italiana. Storia e testi«, vol. 46, Milano—Napoli 1965, str. 91—192.

pomoći, nije tada još mogao pohvaliti velikim brojem suradnika.[14] Ako pretpostavimo da je od dostave rukopisa do tiskanja proteklo oko mjesec dana,[15] onda bi se Fortisov boravak u Istri mogao datirati u razdoblje travanj-svibanj 1765. godine. Na žalost, za doba od 3. prosinca 1764. pa do 11. rujna 1765. nemamo precizno datiranih Fortisovih pisama ni drugih sigurnih vrela o Fortisovim izbivanjima iz Vicenze (gdje je od jeseni 1764. do ljeta 1766. god. studirao teologiju).[16] Stoga ne možemo precizno odrediti vrijeme Fortisova boravka u Istri. Vjerojatno je za nj iskoristio uskrsne ili neke druge praznike.[17]

Po svom običaju Fortis je sigurno i u Istri na terenu ne samo marljivo bilježio sve što je moglo zanimati obrazovanu publiku nego je vjerojatno i crtao — koliko je znao i umio — zanimljive prirodoznanstvene i druge predmete.[18] Osim nekoliko zapažanja (u citiranom članku) nije te svoje zabilješke nikada objavio.

Kao razlog spominje u prvom redu skromnost: kao i svaki početnik u objelodanjivanju, i Fortis se bojao da kritika njegove nepotpune i često na brzinu postignute rezultate ne ocijeni negativno.[19] I

[14] U prvim je godištima većina članaka nepotpisana, što uglavnom znači da ih je napisao sam urednik.

[15] U broju XX (10. studenoga 1770) sedmog godišta tiskano je jedno važno Fortisovo pismo poznatom glagoljašu Matiji Soviću, osorskom arciđakonu, datirano u Veneciji 10. listopada i. g. Pretpostavljamo da pet godina prije, kad je suradnika bilo manje, rok čekanja nije prosječno bio duži.

[16] Mislimo na pismo G. Viou, citirano u bilješci 9. Istog prijatelja moli Fortis iz Padove (11. rujna 1765) da mu pošalje jednu stručnu knjigu bez koje ne može obraditi materijale sakupljene na brdima u okolici Vicenze. Za to ga je molio i jednim prethodnim pismom (od 21. kolovoza), ali se ono po svoj prilici izgubilo, jer ga Vio nije primio. Usp. Bibl. del. Civico Museo Correr, Ms. Correr 1434, pismo 3.

[17] Uskrs je te godine bio 7. travnja.

[18] U cit. pismu od 3. XII. 1764. Fortis se žali da u Vicenzi zbog nedostatka stručnih i znanstvenih knjiga i crtača ne može privesti kraju jedno djelce. Možda će biti dobro da sam nauči crtati. Ovako se muči kako umije, a najgore je što često ne zna da li je neki predmet nov ili nije (»io sono sforzato a disegnare quanto mi sembra nuovo fidandomi alla memoria che conserva traccia delle figure imperfettissimamente, comecchè impresse da sei anni a questa parte«). Značilo bi da od 1758. aktivno istražuje prirodne fenomene.

[19] Donosimo u skraćenu obliku glavne dijelove tog rada. Fortis apostrofira urednika: »Fate pur brutta ciera, riveritissimo Amico, a questa lettera! e dite tutto il male possibile di chi la scrisse... S'io avessi per la mani un sol mestiere da maltrattare, giustamente vi lagnareste di me, ... ma poichè io non da una sola geniale occupazione, anzi da molte, nè tutte geniali, sono legato, ve lo ripeto, o Signore, voi avete il torto. Delle osservazioncelle da me fatte in Istria non posso disporre, e se ancora fosse in mia libertà di farle pubbliche, non vorrei usarne per ora. Io le ho scritte con tutto il poco ordine, con cui le feci, e con tutta la negligenza, di cui sono capace, che non è certamente picciola cosa. Aggiungete a tutto questo, che io medesimo non sono affatto contento della maniera in cui le feci. E che mai direbbono i Leggitori miei (supposto che se ne trovassero) dando del viso nella descrizione d'una voragine, di cui non ho potuto esaminare le differenze degli strati, nè scorrere a mio senno il vastissimo fondo. Direbbono, che io poteva a meno di farmi tenere per Mago da' rozzi abitanti di quella Provincia, e di espormi a far la morte di Mr. Hueber (a)«

poslije, kad je već bio priznat pisac, ustručavao se da na brzinu objavi rezultate svojih brojnih i relativno dosta dugih putovanja po Dalmaciji, kako je vidno iz pisma koje je uputio 15. svibnja 1773. prijatelju i kolegi L. Spallanzaniju.[20]

Drugi razlog spominje dosta nejasno i usput. Kad bi i bio *slobodan* da objavi svoja neznatna zapažanja, kaže on u tekstu, koji objavljujemo u bilj. 19 (podvukao Ž. M.), ne bi ih zasad iskoristio. Mislimo da se iz upotrebe riječi *libertà* može zaključiti da Fortis nije smio u potpunosti raspolagati rezultatima svog prvog boravka u Istri, jer je netko drugi zadržao za sebe pravo ili da te rezultate objavi ili da ih drži za vlastitu upotrebu u svojoj privatnoj knjižnici. Iz preostalog dijela članka proizlazi da je Fortis u Istri bio od naroda lijepo primljen i da je u njoj *živio* (podvukao Ž. M.) veoma lijepo.[21]

U bilješci ispod crte Fortis objašnjava da se radi o jednom geologu koji se spuštao u ponor na Monte Pilato u Švicarskoj i poginuo. On se nije spuštao u istarske fojbe pa ih stoga ne može točno opisati.

[20] Spallanzaniju piše iz Venecije 15. svibnja 1773., u doba pripreme rukopisa Viagio in Dalmazia za tisak: »Felice voi, che potete godere dell'ozio necessario a condurre a perfezione le opere vostre! Io ò la disgrazia di non aver per Mecenate il solo Farsetti; e quindi sarò probabilmente necessitato a dar alla luce un volume di cose indigeste, che mi farà perdere quel poco di riputazione ch'io potessi avere scroccato sinora. Sono stato da alcuno di questi Signori trattato peggio d'un Falegname, cosa che à fatto una ferita sinuosa, e incicatrizzabile nel mio cuore pieno di coscienza di non averlo meritato, e di sensibilità irritabilissima per le soverchierie de' grandi«, usp. Biblioteca Municipale Reggio Emilia, Mss. regg. B 216/6, pismo 4.

[21] Usp. citat u bilj. 19. Fortis se, nakon digresije o Istri, vraća na pravu temu svog priloga. Kaže da je s dr Turrom pred nekoliko dana obišao brdo Summano, koje G. Arduino nije istražio a zanimljivo je i zbog rijetkih biljaka (koje voli on, a osobito dr Turra) i zbog rimskih starina koje je on zavolio za vrijeme boravka u Puli (»l'amicizia che io ho contratta, stando a Pola, colle Anticaglie«). Započeli su put kod sela Pievene gdje je kamen sličan najgorem istarskom (alla più ignobile pietra istriana«). I gostoprimstvo je stanovnika na istoj visini (»Questa somiglianza d'impasto, e l'ospitalità genuina che io avea trovato al piè della montagna, mi rallegrarono ancora più, ravvivandomi l'idea del mio soggiorno in Istria, dove sapete che io vissi così perfettamente bene«). Međutim rimski hram nisu našli na vrhu brda Summano. Vjerojatno je zatrpan ispod samostana. Ali ima još jedna sličnost s Istrom, konkretno s kamenitom obalom Liburnije, koja je gotovo neprohodna za čovjeka. (»Nude sono le sommità di quei massi, e scopronsi senza fatica in esse quegli stessi traforamenti, che rendono quasi impraticabile all'umano piede le pietrose coste della Liburnia, e le punte degli scogli, che scopronsi nel riflusso del mare. Non è compito ancora il secondo mese, dacchè, standomi io a considerare le secche del Quarnaro tutte a poco a poco traforate, e da picciolissimi insetti marini ridotte come spugne, e gli scoglj, che per l'ordinario a retta linea de' promontorj si estendono in mare, parte visibili, e parte coperti dall'acque, andava fingendomi il bel colpo d'occhio, che averei goduto, se abbassate le onde all'improvviso per 80 braccia sotto l'ordinario livello... mi avessero scoperto un vasto tratto di nuovo fondo«), str. 19. citiranog članka.

Da je Fortis mnogo toga zapisao (čak deset pisama, uz koja su postojali i nesređeni materijali) u Istri, vidno je iz jednog pisma što ga je poslao prijatelju Giuliju Periniju (čuva se u Archivio di Stato, Firenze, Acquisti e doni, filza 43, ms. 77, »N. 36. Lettere del Fortis a Giulio Perini«, pismo 33). Pismo je nedati-

Tko je to putovanje financirao, teško je reći. Isprva smo pomišljali na već spomenutog Johna Strangea koji je u londonskoj reviji *Archaeologia* u dva navrata objavio neke rimske natpise iz Istre i Dalmacije, ustupljene mu, kako sam priznaje, od Fortisa što je o njima referirao u londonskoj *Socitey of Antiquaries,* prvi put 9. lipnja 1774, a drugi put 19. prosinca 1776. Ali uvidom u te članke vidno je da se radi o rezultatima Fortisova putovanja u Istru iz 1771. godine (citira se *Londonski rukopis).* Putovanja u Dalmaciju su iz te i iz narednih godina. U drugom članku citira Strange i neke natpise, koje je Fortis zabilježio na putu po srednjoj Italiji ili ih je uzeo iz ostavštine Monsinjora Giovanni Bianchija u Riminiju u toku 1775. godine.[22] No prije 1771. god., kad je upoznao Strangea, Fortis je mogao poznavati nekog drugog britanskog ili talijanskog mecenu[23]

rano (na njemu stoji samo »Di Caffè a 19 h«) pa se stoga ne može kategorički tvrditi da se odnosi na boravak iz 1765. god. Evo njegova teksta:

My dear. Vous voilà dix de mes lettres. Je doute fort que vous aiez la patience de les lire: mais puisque vous vous en paraissez curieux, je ne balance point à vous les livrer. Il faudrait que vous me le redonnassiez au plutôt; car je voudrais en tirer ce, qui merite quelque reflexion, et les publier peut-être après l'avoir uni à ce que j'ai barbouillé dans d'autres papiers pendant mon sêjour en Histrie. Je vous embrasse de tout mon coeur, et suis à la hâte. My Dear. A. Fortis.

Engleska fraza na početku i na kraju pokazuje da je Fortis znao ponešto i engleski. Iz teksta se doduše vidi da nije suviše oduševljen s dijelom svojih zabilježaka, ali nema ni traga ustručavanju da objavi materijale, jer netko drugi na to polaže pravo. Možda je sam Fortis u međuvremenu došao na zamisao da najvrednije iz svojih zabilješki (rimske natpise) ustupi nekome drugome, pa ono što je preostalo (prirodoznanstveni materijali) nije — nešto zbog nepotpunosti i zbog pomanjkanja dobrih ilustracija, nešto zbog Fortisovih predodžbi da dobar putopis treba da sadrži obje vrste podataka — bilo dovoljno za pristojan putopis.

[22] Usp. An Account of some antient (sic) Roman Inscriptions, lately discovered in the Provinces of Istria and Dalmatia; with Remarks. In a Letter to the Reverend Doctor Milles, Dean of Exeter, and President of the Society of Antiquaries, from John Strange, Esq. Read at the Society of Antiquaries June 9, 1774, Archaeologia III, MDCCLXXV, str. 337—349. Taj izvještaj je J. Strange napisao za vrijeme boravka u Lyonu 25. travnja 1774.

Drugi prilog ima naslov: A further Account of some ancient Roman Inscriptions, lately observed in the Provinces of Istria and Dalmatia, and also in Italy, with Remarks. In a Letter to the Rev. Dr. Milles, Dean of Exeter, and President of the Society of Antiquaries, from John Strange, Esq. F. R. S., his Majesty's Resident at Venice. Read December 19, 1776, Archaeologia V, MDCCLXXIX, str. 169—181. Izvještaj je Strange, sad već britanski rezident i član Kraljevskog društva (F. R. S.), potpisao u Veneciji 20. travnja 1776.

[23] Za datum upoznavanja ove dvojice usp. Strangeovu biografiju od Th. Seccombea, Dictionary of National Biography, vol. LV, London 1898, str. 23 (»In 1771 he made an archaeological tour in the north of Italy. At Padua he made the acquaintance of the Abbé Fortis, who had recently returned from an exploration of Zara, Spalato and other towns upon the Dalmatian coast, and from informations supplied by him he made several communications to the Society of Antiquaries upon the Roman inscriptions and antiquities of Dalmatia and Istria (see Archaeologia III, V and VI), a district then little known to Western Europe«). Te podatke moramo unekoliko korigirati. Moguće je da je Fortis

Kako će se vidjeti,[24] Fortis je 1770. i 1771. boravio u Istri vrlo kratko, dok je, sudeći po upotrebi glagola *vivere*, 1765. god. boravio u Istri duže.[25] Dug boravak nije sigurno mogao platiti sam.

Kako se iz nekih aluzija između redaka dade razumjeti, Fortisovi zemljaci nisu dobrim okom gledali na njegove »izlete« (u tuđoj režiji?), pa zato o cijeloj stvari nije bilo uputno informirati javnost, kako mladi korisnik strane pomoći ne bi od toga imao štete.[26]

Nedugo iza svog boravka u Istri Fortis je, što u Rimu, što u Veneciji i drugdje stekao ne samo dosta solidno poznavanje hrvatskog jezika (općenje s *»rozzi abitanti«* u Istri uvjerilo ga je da mu je poznavanje tog jezika neophodno ako želi ozbiljno istraživati istočnu obalu Jadrana), nego i osnove povijesti, zemljopisa, ekonomike i kulture naših zemalja. U tome su mu pomogli kako njegov učitelj istočnih jezika i prefekt biblioteke »Angelica« u Rimu otac Giorgi, tako i

neposredno prije putovanja u 1771. god. upoznao Strangea, jer u prvom citiranom članku Strange kaže da je on preporučio Fortisu da poduzme put u Dalmaciju i Istru skupa s jednim Strangeovim prijateljem, tj. s Herveyem (...»Abbé Fortis, of Padua, an ingenious and celebrated Italian Naturalist, whom I recommended, some time ago, to make the tour of those provinces with a learned friend of mine, and who, in return, very obligingly favoured me with an account of his itinerary, in a series of entertaining and instructive letters, which are now before me«, Archaeologia, III, str. 337). Što se tiče Strangeova priloga u VI. svesku londonske revije, on se tiče rimskih ruševina u Wallesu, pa prema tome nema veze s Fortisom.

Za Fortisove veze s ostalim njegovim britanskim mecenama v. Ž. Muljačić, O financijskoj strani prvih Fortisovih putovanja u naše krajeve, Međunarodni slavistički centar SR Srbije, Naučni sastanak slavista u Vukove dane, Referati i saopštenja, 4, Beograd 1975, sv. 1, str. 23—33.

[24] V. niže u bilješkama 32 i 35.

[25] Usp. gore bilj. 21.

[26] Usp. Giornale d'Italia II, nr. III, 20. 7. 1765, str. 18, gdje Fortis moli urednika: »Dimenticatevi d'ora in poi, ch'io sia stato portato in Istria dal genio mio, che mal genio temo sia sembrato ad alcuni; e se volete saper di me, chiedetemi novelle di quanto io faccio qui, restituito agli Amici, ed a questo mio prediletto soggiorno« (misli na Vicenzu, op. Ž. M.). Za stav mletačke vlade prema strancima, koje se željelo sasvim odijeliti od mletačkih državljana, karakteristično je pismo Johna Strangea britanskom ambasadoru lordu Mountu Stuartu u Torino od 5. XII. 1781. (dakle, kad Strange nije više bio u diplomatskoj službi): »Another difficulty attends our diplomatical Corps here; which is that, exclusive of the great secrecy of this Government, and the particular jealousy shown towards the foreign Ministers, our Seclusion, by the jesuitical law here (excuse the term) from all Society with the Nobility, is a constant remora to much reasonable information, which we might otherwise occasionally pick up«. U to doba britansku je diplomaciju zanimalo je li istinita vijest da je mala Dubrovačka Republika napustila otomansku i prihvatila austrijsku zaštitu. Strange izvještava: »But to come now to the particular Subject, which your Lordship honours me upon, I may observe to you, that our late diplomatical surmises here, relative to Vienna, chiefly respect the reported accession, of the little Republick of Ragusi, from the Ottoman to the Imperial Protection, which one Venice Paper, of the 1st Instant, mentions, only for the first time, as in the enclosed; though the report has been current here for some weeks past. This Government, however, as far as I can learn, has not received any official Information yet of such en event, which, as your Lordship will see, would not

neki naši zemljaci sa službom u Italiji. Najvažniji od tih bio je Bokelj Tripo Vraćen, visoki funkcionar Mletačke Republike i vlasnik biblioteke bogate djelima o našoj zemlji.[27]

Na istarsku problematiku Fortis nije zaboravio: sporna pitanja o dvjema životinjskim vrstama, jednoj školjki i jednom raku koje je »pronašao« u Istri, provlače se kroz njegovu korespondenciju sa švicarskim filozofom i prirodoslovcem Charlesom Bonnetom (1720—1793)[28] i (1729—1799).[29]

U kasno proljeće 1770. god. A. Fortis je, u društvu engleskog sveučilišnog profesora Johna Symondsa (1730—1807)[30] i napuljskog

be very agreable to the Venetians, as His Imperial Majesty would thereby have, as it were, the key of the Adriatic; Ragusi, and particularly a near Port, Sta Croce (tj. Gruž, opaska Ž. M.), to the northward a little, being good for large Shipping«. British Library, Letters to Lord Mount Stuart 1779—1783. Add. Ms. 38.774.

[27] Stariju literaturu o njemu navodimo u Linguistica XV, str. 105 (cit. djelo u bilj. 2).

[28] Fortis je u pismu iz Venecije od 1. kolovoza 1767. molio Ch. Bonneta, čiju je monografiju kanio prevesti na talijanski, da kontrolira neke podatke o školjkašima, posebno pak o *pholas dactylus*, koju vrstu francuski zove *dail*. Ukazivao mu je na vlastita iskustva: »Je possède une grande Concha marmorea imbricata, où l'on voit des Pholas nichés. Ce que je dis des dails, je vous dirai peut-être, à quelqu'autre égard, des autres coquillages sur lesquels j'ai fait quelques observations sur nos côtes, et sur celles qui nous sont opposées« (tj. na istarskim obalama). Usp. Bibliothéque publique et universitaire de Genève, Ms. Bonnet, vol. 29, fol. 124. Bonnet mu je skromno odgovorio, pozivajući se na autoritet fizičara Réaumura, pismom iz Ženeve (12. VIII. 1767) : »Je n'ai jamais vû la Mer; je n'ai donc pas été à portée d'étudier les Pholas et les autres Coquillages marins... Je croyois suivre le meilleur guide. Vous avez mieux vû que ce Père de la bonne Physique, et si j'avais connu vôtre Observation je n'aurois pas manqué d'en faire usage«. Ib., vol. 72, fol. 164b—165b.

[29] Fortis javlja Spallanzaniju iz Venecije 24. rujna 1768. da ženevski filozof (Bonnet) daje pravo njemu u vezi s foladama i da se Swammaerdam grdno prevario. Isti se holandski entomolog grdno prevario tvrdnjom da neka vrst račića živi za uvijek prilijepljena za velike školjke, a Fortis je vidio da ti račići napuštaju tu simbiozu kad porastu dobrovoljno, a može ih se na to i prisiliti (»Io ò costretto a sloggiare parecchi di costoro nelle mie peregrinazioni istriane«). Bibl. Municipale Reggio Emilia, Mss. regg. B 216/5, pismo 1. U narednom pismu (br. 2) od 29. listopada i. g. javlja Spallanzaniju da u Jadranu živi mekušac *Nautilo Papiraceo*, ali da ga ribari vrlo rijetko nađu i tada je potrebno imati nekoga tko će se s njima znati nagoditi (»vi vuole un amico per farsi intendere a discrezione da' pescatori e poi star alle loro leggi sino a tanto che vogliono«). U pismu 5. od 6. II. 1769. kaže da dosad nije uspio naći tog mekušca pa ako ga ne nađe u Istri, kamo kani kad se popravi vrijeme, ne nada se da će ga ikad naći (»Quel *Nautilo* malandrino non vuole scappar fuori, eppure si è usata ogni diligenza. Se in una gita Istriana ch'io medito al primo serenarsi dell'aere non mi riesce di coglierlo, la speranza è perduta dal canto mio«). U pismu 7. od 28. III. 1770. povjerava mu da sa Symondsom kani preko Jadrana na Lošinj, gdje je V. Donati u svoje vrijeme našao fosilizirane kosti, na koje je upozorio i on, Fortis, u nekom djelcu (»opuscoletto«) »dopo d'averli osservati sulle spiaggie d'Istria«.

[30] Dictionary of National Biography, vol. LV, London 1898, str. 271—272, s. v. Nova monografija: Mauro Ambrosoli, John Symonds. Agricoltura e politica in Corsica e in Italia (1765—1770), Torino 1974, ne sadrži, što je i normalno,

sveučilišnog profesora botanike Domenika Cirilla (1739—1799)[31] na povratku sa znanstvenog istraživanja Cresa i Lošinja boravio nekoliko dana u istarskom Novigradu i okolici.[32]

Nakon godinu dana, od 5. do 11. lipnja, Fortis je sa svojim prijateljem i mecenom Frederickom Augustusom Herveyem (1730—1803), lordom i anglikanskim biskupom Londonderryja, i s njegovim sinom Jamesom (oba Britanca bili su dobri poznavaoci prirodnih znanosti) boravio u jugozapadnoj Istri (u Rovinju i Puli). Kanili su posjetiti Cres i Lošinj ali su, čuvši da su ti otoci došli pod karantenu, odustali od svoje prvotne namjere i krenuli najprije za Napulj (preko Ankone i Rima), a zatim su, razgledavši iz neposredne blizine krater Vezuva, koji je upravo izbacio lavu, krenuli za Manfredoniju, gdje su se ukrcali na brod koji ih je doveo u Dalmaciju.[33] Iz novootkrivenih dokumenata smo saznali da je F. A. Hervey stigao preko dva mjeseca prije Fortisa u Istru i da je sa sinom, koji je nešto kasnije stigao, razgledao sve važnije spilje kako na Slovenskom primorju tako i u Istri.[34] Londonski rukopis daje sa svoje strane dosta novih podataka

ništa o njegovu boravku u našim zemljama, ali zato ima vrlo mnogo podataka o njegovim boravcima u sjevernoj Italiji, gdje se upoznao s Fortisom, i na Korzici.

[31] D. Cirillo osuđen je na smrt i smaknut poslije neuspjele napuljske revolucije 1799. godine. Za putovanje na Cres usp. Ž. Muljačić, Još o Fortisovim putovanjima po Hrvatskoj, Pomorski zbornik 7, Rijeka 1969, str. 555—571.

[32] Fortis bilježi, Londonski rukopis, folio 3b—4b, kako su on i dva stranca posjetili Novigrad i spilju u Brtonigli u lipnju 1770. god. na povratku sa Cresa: »Nel ritorno da Cherso a Venezia presimo terra a Citta nuova in Istria per vedere la celebre foiba di Verteneglio. Eravamo tutti egualmente forestieri, e senz'appoggi: il Signor Symonds, il Professore Cirilli, ed io. Il conte Rigo ci accolse con ospitalità oltramodo generosa, e magnifica nella sua bella abitazione, e ci fe' condurre alla Foiba, dove aveva mandato preventivamente uomini con torcie, a scale. L'ingresso è disastroso«. Zatim dosta detaljno uspoređuje ljepote te spilje s katedralama u Milanu i Orvietu. Vodiči su im rekli da ima još dubljih prostorija, ali tamo nisu zalazili iako su se kod Novigrada zadržali još tri dana (»Noi non vi ritornammo però, quantunque il vento contrario, e la cortesia nobilissima del Gentiluomo nostro ospite ci abbiano trattenuti tre giorni presso Città nuova. Nell'Istria Superiore molte altre caverne si trovano, alcune delle quali pe' loro ornamenti stalattitici sono famose come quella di S. Servolo e di Corgnal; altre pe' fiumi che vi si sprofondano, come quella di Pisino. Tutte queste viaggiando pell'Istria ha visitato Mylord Hervey, che le preferisce a Verteneglio«) (misli na Herveyev put po Istri u travnju-svibnju 1771. dok je čekao da dođe Fortis). C. de Franceschi, Gian Paolo Sereno Polesini di Montona e le sue relazioni con alcuni dotti di Padova, La Porta Orientale, XX, nr. 7—8, 1950, fasc. 104, str. 200—212, spominje da je Fortis posjetio »Carpignano« kod Novigrada (ne znamo kako glasi hrvatsko ime tog lokaliteta) u ljeto 1770, gdje je tri dana bio gost kod Polesinijeva strica.

[33] Činjenice poznate do 1969. v. u članku citiranom u bilj. 31. Londonski dokument sadrži mnogo novih podataka o kojima ćemo pisati drugom zgodom.

[34] Usp. Ž. Muljačić, cit. dj., Linguistica XV, Ljubljana 1965, str. 105 i d.

o putovanjima Fortisa i Herveya te prije spomenutih stranaca po Istri.[35]

Četvrti je put Fortis boravio u području na granici Istre i Slovenskog primorja u proljeće 1776. godine, kad je putovao cestom iz Trsta u Ljubljanu.[36]

Nije poznato kojim se putem Fortis tada vratio u domovinu. Ako se vratio preko Rijeke (koja se tada nije smatrala dijelom Istre u užem smislu), moguće je da na povratku nije prošao kroz Istru.

Idući je put Fortis boravio u sjeverozapadnoj Istri (Poreč) u veljači 1791. godine, na putu iz Molfette u domovinu, pošto se u nekoliko navrata zadržao na nekim manjim otocima u Dalmaciji, gdje je brod morao pristati zbog nepovoljnih vjetrova. Taj neplanirani boravak u Dalmaciji i Istri ujedno je i posljednji poznati Fortisov boravak u našim krajevima.[37]

U svojoj zadnjoj knjizi, koju je na francuskom tiskao u Parizu 1802. godine, Fortis je spomenuo neka mjesta u Istri, na pr. Piran, ne precizirajući kad je u njima boravio.[38]

Kako se vidi, A. Fortis je od 1765. do 1791. boravio u »užoj« Istri nekoliko (barem pet) puta.

Ne treba zaboraviti da je Istra bila prva postaja u sklopu Fortisova zanimanja za slavenski svijet.

Priprosti istarski seljaci, jednako kao i siromašni stanovnici Cresa i Lošinja te dalmatinski otočani i zagorci, s kojima će se Fortis poslije upoznati, živjeli su u mnogo težim prilikama nego »il mondo colto« u sjajnoj metropoli.

Po svom porijeklu i sam višestruko »oštećen« (kao Padovanac pripadao je zaostalijem dijelu centralističke Mletačke Republike, kao Mlečanin arhaičnijem dijelu Italije,[39] a kao Talijan stagnirajućoj Južnoj Evropi), Fortis je mogao bolje nego neki drugi dobronamjerni

[35] Zasad dajemo samo kronološke podatke: Fortis je krenuo 4. lipnja iz Venecije. Zahvaljujući povoljnom vjetru u samih 13 sati stigao je u Rovinj. Tu su ga čekale vijesti o Herveyu. 6. lipnja je stigao u Pulu brodom, zagrlio prijatelja Herveya i opet razgledao arenu, hram, slavoluk i druge rimske građevine. Zbog vijesti o karanteni na Cresu i Lošinju i o erupciji Vezuva odluče da odu preko Rovinja u Italiju. Jašući su došli u Rovinj, gdje su se zadržali dva dana. 11. lipnja ukrcali su se na brod za Ankonu, kamo stigoše 13. lipnja i istog dana kreću za Rim kopnenim putem.

[36] V. rad citiran u bilj. 2.

[37] Usp. Ž. Muljačić, Zadnje putovanje Alberta Fortisa u Dalmaciju. Radovi Filozofskog fakulteta u Zadru, sv. 14—15, Zadar 1976, str. 385—392.

[38] A. Fortis, Mémoires pour servir à l'histoire naturelle et principalement à l'oryctographie de l'Italie, et des pays adjacens, I—II, Paris l'An X (= 1802). Npr.: »Il est bien vrai qu'en Istrie, près de la jolie petite ville de Pirano, on trouve beaucoup de lenticulaires dans le sable« (I, str. 48); »Pirano en Istrie« (II, 101) itd.

[39] F. Venturi, Introduzione, u djelu citiranom u bilj. 13, razmatra opreku između prijestolnica u kojima je suradnja vladara i »filozofa« bila moguća i gdje je dala određenih rezultata više ili manje uspjelom primjenom reformi (Milano i Firenze idu najbrže naprijed, a Torino i Napulj nešto sporije) s onima gdje se možda nešto htjelo ali se gotovo ništa nije uradilo (Genova, Venecija,

stranci uočiti socijalnu nepravdu koja je te naše sunarodnjake tištala. Iz sličnih se razloga zanimao i za Korzikance, čija se junačka borba za oslobođenje od Genove približavala svom završetku, jer princip ravnoteže sila na zapadnom Sredozemlju nije dopuštao ostvarenje njihovih težnji.[40]

U višegodišnjem kontaktu s teškim problemima našeg naroda na Jadranu Fortis je shvatio, doduše nakon mnogo godina, da ne smije ostati samo neutralan promatrač, nego da mora ujedno biti i posrednik između malobrojnih i slabih grupica naših »prosvijećenih« građana i njihovih istomišljenika na Zapadu.

Za te spoznaje bila su potrebna iskustva. A prva dublja iskustva, prve dokaze o »pokvarenosti« i o nesposobnosti »starog režima« stekao je Fortis upravo u Istri i na geografski joj blizim otocima Cresu i Lošinju.

Stoga su prva Fortisova putovanja u naše krajeve (1765, 1770. i 1771) ostavila neizbrisiv pečat i na njegovoj ličnosti. Ideale za koje se zalagao do kraja života mogao je, doduše, zavoljeti i da nije boravio u našim zemljama ali — kako priznaje i suvremena talijanska historiografija[41] — ti boravci , osobito oni na kvarnerskim otocima, a, mi bismo dodali, i oni u Istri, ubrzali su njegovo sazrijevanje.

Fortis je cijelim svojim radom, vezanim za našu zemlju (a ne samo prevođenjem »Hasanaginice«) pomogao da se ponovno otkrije »un mondo e un popolo che l'Europa aveva dimenticato nel bel mezzo di se stesa«,[42] a ujedno je njegova moralna indignacija nad bijedom i zaostalošću u kojoj je živio naš narod pod mletačkom vlašću pomogla njemu samome da uoči ne mnogo bolji položaj svog naroda i da se zamisli nad sudbinom svoje zemlje.

Rezimirajući možemo zaključiti da rezultati Fortisovih boravaka u Istri, iako manje važni nego oni njegovih boravaka u tada mletačkoj i dubrovačkoj Dalmaciji, imaju dvojaku važnost: i za povijest hrvatsko-talijanskih kulturnih odnosa i za razvoj same ličnosti tog »minornog« talijanskog pisca ali zato velikog prijatelja našega i drugih slavenskih naroda.

Modena, Parma, Rim, Cagliari, Palermo). Kako se vidi, Kraljevina Obiju Sicilija i Kraljevina Sardinija stajale su samo jednim dijelom u »naprednoj« grupi. Arhaičnoj Italiji posvećen je citirani, sedmi svezak zbirke Illuministi italiani pod naslovom Riformatori delle antiche repubbliche, dei ducati, dello Stato pontificio e delle isole.

[40] Usp. F. Venturi, Il dibattito in Italia sulla rivoluzione di Corsica, Rivista Storica Italiana LXXXVIII, 1976, I, str. 40—89. Za odjeke u Evropi i svijetu usp. M. Ambrosoli, nav. djelo. Zanimljivo je da su se za revoluciju na Korsici zanimali engleski liberalni krugovi ne samo jer bi pobjeda P. Paolija dala Velikoj Britaniji (koja je od 1704. držala Gibraltar a od 1703/1708. Mallorku i Ibizu, ali još ne Maltu) dominantan položaj u zapadnom Sredozemlju nego i jer je ta revolucija bila prvi poznati slučaj da se stanovništvo neke zemlje buni protiv matice zemlje iste vjere i istog jezika (ovdje Genove), što je poslužilo i kao uzor za američku revoluciju.

[41] Usp. F. Torcellan, cit. dj., str. 289 i d.

[42] Id., cit. dj., str. 294.

## THE TRAVELS OF ALBERTO FORTIS IN ISTRIA

*Summary*

The author writes on the travels of Alberto Fortis in Istria, partly unknown until yet. Owing to some data in *Add. Ms. 19. 313* (British Library, London) could the author find some informations about his first travel in this province, completely unkown until yet.

The time of this travel could be stated later owing to a paper written by Fortis *(Pensieri Geologici, ed osservazioni,* »Giornale d'Italia spettante alla Scienza Naturale, e principalmente all'agricoltura, alle arti, ed al commercio«, II, Nr. 3, July 20th 1765). So we know that Fortis travelled in Istria early in 1765, probably in April and/or May.

Fortis wrote many notes on this first of his travels in our provinces, which he never published (the data in the quoted paper are very fragmentary and superficial). The author thinks that this was due not only to his modesty or to the lacks of materials which were collected during the travel, but also to some obligations towards an unknown benefactor, who gave him the money for this travel.

Following this travel, as he could acquire some knowlegde (the geological and archaeological data) on Pula and the neighbouring land, he visited Istria at least four times more: a) in mid 1770, coming back from the island of Cres, with his friends John Symonds (University of Cambridge) and Domenico Cirilli (University of Naples). They stood three days in Novigrad; b) from the 5th to the 11th June 1771 (in Rovinj, Pula and back to Rovinj). Going back from Pula he followed F. A. Hervey, the bishop of Londonderry and his son Jack; c) in the spring 1777; d) in February 1791 sojourning about two weeks in Poreč and the neighbouring lands.

Fortis sojourns in Istria are some importance for the history of Croato-Italian relations as Fortis started studying the Croat once back from his first travel in Istria looking for more information on the Slavonic world, and also of some interest fir his personality. The poverty of the Croat peasants made him think on the equally poor conditions of life of the rural populations in Italy. He began thinking of possible reforms engaging himself as enlightened and goodwill mediator between the Croat and western progressive writers.